

Шевчук Валерій Олександрович

Автобіографія

Валерій Шевчук

(Народився 20 серпня 1939)

САД ЖИТЕЙСЬКИЙ ДУМОК, ТРУДІВ ТА ПОЧУТТІВ

Я народився 20 серпня 1939 року, а коли вже говорити дуже точно, то о 23.30 19 серпня, але записаний був уже 20-м числом, у родині шевця (отже, я натуральний Шевчук) у місті Житомирі. Про рід свій знаю не так і багато, але дещо таки знаю. Прадід мій по батькові — Тимофій Шевчук — жив у селі Кам'янка під Житомиром і був кріпаком. Був зовсім малого зросту, і пан, жартуючи, одружив його з дуже високою дівчиною. Цей Тимофій мав чотирьох синів: Івана, Олексія, Захара і Романа. В селі залишився Захар, який мав дочку Христю, а може, ще когось, решта пішла в Житомир, бо землі на всіх не було, хіба на одного. Мій дід Іван працював на різних роботах (чорних) при Житомирському магістраті, зокрема запалював ліхтарі на стовпах. Олексій став наглядачем у тюрмі, кажуть, брав участь у присмиренні повсталих в'язнів, за що був нагороджений годинником — у родині про нього говорили без пошани. Мав він двох синів: один став міліціонером, другий редактором райгазети, майором і ще чимось — закінчив як алкоголік, діти їхні були вельми маленького зросту, очевидно, прадідові гени пішли туди. Роман також був міліціонером, а згодом шевцював, після війни сидів у тюрмі як політичний. Мій дід Іван мав дочок Ганну, Ольгу, Марію, Варвару, Євдокію, Зінаїду і сина Олександра, мого батька. Був ще один хлопчик, але малим помер. Сам дід був високого зросту, дуже добрий характером і помер від тифу на початку 20-х років. Одружився він на Олександрі Поліщук, родом з м. Романова (згодом Дзержинськ). Олександрин батько був відслужений солдат, мати її захопилася блискучими гудзиками і пішла за старого заміж. Було в них, здається, двоє дочок, жили бідно, принаймні Олександра стала наймичкою в панів. У Житомир потрапила випадково. Було їй якось дуже весело, і вона цілий день співала. В цей час проходив повз панський двір хтось із давніх сусідів.

— Чого це ти, Олександре, співаєш? — спитав.

— А то що?

— Сьогодні ж твій батько помер.

Вражена цим, як і тим, що вона в цей час весело співала, Олександра впала в меланхолію і цілі дні по тому ридала. Щоб розрадити її і спекатися, пани порадили їй піти на службу в Житомир до їхніх знайомих і завезли дівчину туди. Тут її згодом і зустрів Іван Шевчук, запалювач житомирських ліхтарів. Померла вона в 1947 році, проживши 72 роки, я її пам'ятаю, була це людина своєрідного характеру — я її описав у "Теплій осені" і в "Набережній, 12".

Прапрадід мій по матері Вікентій Малецький прийшов у Житомир із Польщі з двома хлопчиками (потім у нього були й інші діти, всіх п'ятеро). Причина приходу

нагаразд невідома — з Польщі він чогось тікав, позбувшись там майна. Дітей вивчив на столярів, але вдягалися вони по-панському. Один із тих хлопців, що прийшов із батьком, лишив після себе великий рід; другий, Ян, мав сина Франца, мого рідного діда, і дівчинку. Мати цих дітей, моя прабаба, померла молода, а як були діти малими, мій прадід загинув у час епідемії холери, здається, в 1892 році — його умертвили, а майно спалили. Франц виховувався у дитячому будинку, потім вивчився на столяра. Одружився з Варварою Квачківською, і мали вони двох дітей: Юзефу, матір мою, і старшого від неї Яна (Івана), який загинув у війні 1941 — 1945 років як необмундирований. Варвара була дочкою мельника Тимофія Квачківського. Розмовною мовою в материній родині була українська, але записані вони були поляками. Франц Малецький був висококваліфікованим столяром, тож родина жила порівняно заможна. Мав він добрий дім і майстерню на Рудинській вулиці в Житомирі — цей дім рекузували за несплату податку, який — непомірний — наклали на нього як на ремісника в кінці 20-х чи на початку 30-х років; мій дід психологічно не зміг працювати на фабриці, а тільки індивідуально. Мати завжди казала, що зовні та й характером, навіть певними звичками й уподобаннями я вельми схожий саме на діда Франца, але я ні його, ні баби Варвари в цьому світі не застав: дід помер раптово від зараження крові, було то в 1932 році. Через три місяці по смерті чоловіка померла й моя баба, а його жінка. Прожив Франц 45 років, як і його жінка; цікаво, що й народилися вони в один місяць, дід 3 грудня, а баба 4-го. Дід чудово співав українських пісень, мав темно-сині очі й був предметом розчулених спогадів моєї матері — я описав його в "Домі на горі" як батька Олександри Панасівни. Можна було б оглянути й родичів непрямого коліна, але це я зроблю іншим разом.

Було в мене досить багате подіями і враженнями дитинство, та й не дивно; пам'ять моя почала фіксуватись з чотирирічного віку — був це 1943 рік. Малим я мав здатність весь час кудись забредати і постійно губився. Вперше це сталося якраз 1943 року, коли, розсердившись на брата, я рушив у білий світ шукати матір, яка пішла в той час на базар, і забрів на житомирську Смолянку, саме туди, де, як розказували, варили дітей на мило. Тоді ж таки я вперше потрапив у пресу: в окупаційній газеті, що виходила українською мовою, було надруковане оголошення про мою пропажу, житомирське радіо тоді теж про те оголошувало. Мене, однак, на мило не зварили, був я батьками щасливо знайдений і припроваджений додому, мене тепер пильно доглядали, що не завадило мені ще кілька разів згубитися — цю свою фатальну пристрасть я описав в оповіданні "Перша безсонна ніч" (зб. "Долина джерел"). Було в мене також кілька небезпечних для життя ситуацій: з вікна з моєї вини впало мені на голову скло і розсікло лоба, а вдруге ми з братом украли були в міліції, де тоді короточасно шевцював мій батько, обріза, дістали патрона, що тоді не було проблемою; брат всадив його в обріз і натиснув на гачок, а я висунувся, щоб подивитися, як буде вилітати куля. Врятувало мене те, що куля була іншого калібру і застряла у стволі, мені тільки сильно обпало лоба. Іншого разу я причепився до тягача, мене там прищемило, я не міг відчепитися; коли ж зіскочив, мене протягло по

бруківці, зчесавши на нозі шкіру. Бували й інші випадки. Загалом же це цікавий калейдоскоп: війна й післявоєнні роки, черги за хлібом, харчова нестача, ігри у війну, часом криваві, патрони, солдатські каски, які ми носили, зброя, лазіння по скелях і по підземних ходах, що їх вирила вода на протилежному боці річки, по післявоєнних руїнах, викопування з-під землі тухлих яєць із розбомбленої у війні яйцебази — вони частково залишалися цілі, і хлопці добували їх із землі десятками; інтерес до них був тому, що, коли їх розбивали, вони вибухали, розносячи неймовірний сопух; школа, перші класи, де були переростки, замерзле чорнило — носили ми його з собою в чорнильницях, які ховалися в мішечки з ворочком; холодні класи, відсутність підручників, перші книжки, які вдалося прочитати, перша вчителька Марія Яківна (дивись "Дім на горі", де вона описана), 12-та чоловіча початкова школа, де я провчився три роки, а тоді перейшов у 32-гу мішану, також українську школу.

Але ні, тут, здається, самим калейдоскопом не обійтися. Я пішов у перший клас у 1946 році, до того в школі вчився на два роки старший за мене брат Анатолій (нас у родині було тільки двоє); отож біля нього я вивчив напам'ять у п'ятирічному віці букваря і потрясав сусідів, що вмію у п'ять років читати. Мені показували місце, де треба прочитати, а зорова пам'ять у мене вельми сильна, і я шпарив без заминочки, ніби читаючи, а насправді проказуючи напам'ять. Ходив я тоді по вулиці в штанах, пошитих із ковдри, на одній шлейці, у зробленій батьком взувачці із висмикнутою з-під шлейки сорочкою і займався, де тільки випадало, декламацією віршів, що а задавали в школі моєму братові, щось на зразок:

Знову сонце, знову день,

Ворог знищений на пень.

А ще мене тоді називали "брехунцем" за буйну фантазію і вигадки.

Кілька слів хочу сказати й про своїх батьків. Батько мій Олександр Шевчук був особою досить цікавою. Один хлопчик у багатодітній родині, він блискуче закінчив церковно-приходську школу ще перед революцією (він 1903 року народження). По революції закінчив семирічку і вступив на робфак, але як єдиний чоловік у сім'ї змушений був навчання покинути, хоч мав велике бажання вчитися далі. Був у профдіячах, ударниках (збереглася одна цікава грамота з тих часів), вступив у комуністичну партію, був посланий у приміський колгосп і кілька разів їздив на розкуркулювання — під тими враженнями здобув перші сумніви, бо розкуркулювали, як він побачив, зовсім бідних людей. Дописував до житомирської обласної газети, а коли вибухла війна, був залишений у Житомирі в підпіллі — ми мали з Житомира виїхати, та вже не встигли. Але явочні квартири, які він відвідав, були порожні, до нього мали прийти і не прийшли, отож він тільки те й робив, що переховувався, зникав з дому, коли бували облави. По визволенні Житомира від німців був мобілізований в армію. Вижив він тільки через те, що йому обклало шию чиряками, тож дістав на кілька тижнів відстрочку, а всі ті, кого забрали в перший призов, загинули як необмундировані — пам'ятаю, вернувся на околицю тільки один з тих чоловіків, та й то без ноги, прізвище його було Луб'яков. Був тоді забраний і загинув мій дядько (описано

в оповіданні "Перша безсонна ніч"). Батько пробув в армії до липня 1945 року, коли його демобілізували: на пам'ять про ту подію ми всі разом сфотографувалися — і це єдина фотокартка, де я є дитиною. Після війни батька тягали в НКВС, обійшлося тільки тим, що його виключили з партії. Із того всього він здобув страх перед каральними органами і чималий скепсис у величі "вождя народів", про якого відгукувався іронічно, особливо коли його виславляли по радіо. Був великий трудівник, і я ніколи не пам'ятаю його при безділлі — і після роботи сидів на своєму пасастому стільці і шив взуття, бо жили ми дуже бідно. При роботі вельми любив, коли мати читала йому українську класику, улюбленими його письменниками були І. Нечуй-Левицький та Панас Мирний. Отак вони допізна засиджувалися: він шевцював, а мати йому читала. Я згадую цей факт, бо він пробудив у мені інтерес до української літератури. Книжкою, яка тоді мені дуже подобалася, була "Читанка" Миронова — були там і казенно-офіційні матеріали, але багато й класики, яка мені найбільше подобалася, особливо сильно вражали переспів Б. Грінченка "Лісового царя" Гете і Грінченкова ж "Олеся". Батько мав стихійну національну свідомість, але виявляв її вголос нечасто. Мати, хоч писалася по паспорту полькою, мала українську самосвідомість вищу від батька, була вона жінкою гонористою, розумною, вольовою. Вдома її пестили, але, осиротівши молодою в 21 рік (народилася в 1911 році), життя прожила суворе й повне нестатків. Але вона була чудова господиня, пильно нас із братом доглядала і вперто хотіла, щоб ми вчилися. Нас одягали ошатніше за наших ровесників на вулиці, в хаті водилися книжки, ми були записані в обласну дитячу бібліотеку (на тоді платну) і регулярно міняли там книжки — пам'ятаю, з якою гордістю я ніс, будучи в четвертому класі, першу свою грубу книжку! Нас пильно відшивали від усіляких хлоп'ячих компаній, мати навіть забороняла ходити в П'ятий номер (дивись однойменний роман), де жили наші численні тітки, двоюрідні брати та сестри, бо там "погані хлопці"; одне слово, вона нас скеровувала не в бік вулиці (до речі, багато моїх вуличних ровесників згодом потрапляли в тюрми як карні елементи), а в бік освіти, школи, книжки, бібліотеки, дому. Ясна річ, нас рвало на вулицю і до хлопців, і ми до них тікали при першій можливості, отож коли хтось із хлопців бачив здаля матір, то казав: "Шухер!" — і ми дворами тікали геть. Це був наш строгий страж. Батько був у нас вельми добродушний, правда, пробував залучити нас до ремесла, але ми до того не прилучилися, можливо, через те, що мати, хоч і сама з ремісничого роду, ставилася до ремесла з легким презирством і від спроб батька засадити нас за шевство чи взагалі привабити до фізичної роботи яро боронила, і ми все більше й більше прихилилися душею до книжки. Цікаво, до речі, й таке: коли вона побачила, що ми аж надто в тих книжках угрузли і пристрасть ця стала надмірна (на її погляд), то почала нашому фанатизмові протидіяти, бо ми не купували собі сніданків у школі, цукерок, грали в гроші, здавали хлопцям за плату свого човника — і все, щоб мати змогу купити нову книжку, доходячи часом до справжнього аскетизму. Мати наша говорила правильною літературною мовою (українською), хоч знала і польську; як і батько, найбільше любила українську класику.

Тут варто сказати кілька слів про так званих житомирських поляків. Це своєрідна

група населення, які, на мою думку, більш католики, ніж поляки, а поляками почали називатися через те, що прийняли католицьку віру (до речі, й ми з братом охрещені в католицькому костьолі). Це ті "поляки", з яких вийшли Володимир Антонович, Тадей Рильський, Кость Михальчук, Борис Познанський, Галина Журба, В'ячеслав Липинський — нащадки скатолизованого, окатоличеного українського населення. Далекий предок моєї матері таки прийшов із Польщі, решта ж були з місцевого католицького населення, до речі, таких "поляків" є на Житомирщині цілі села (колишні окатоличені своїми панами українці), що, здається, ніколи й не знали польської мови, хіба що молилися нею. В родині моєї матері також говорили українською мовою, а пісень співали виключно українських. І зараз ці католики здебільшого україномовні, більше того, саме вони найменше піддавалися русифікації. Польську мову вживали тільки інтелігентні прошарки цього стану, які мали в себе польські книжки, навіть бібліотеки і говорили місцевим польським діалектом; я знав і цей прошарок (дивись оповідання "Відлунок"); ми навіть позичали ті книжки до читання (в родині Каліцьких), але та сама старенька Каліцька, яка виїхала згодом до Польщі, писала звідти, як розказували, розпачливі листи, бо відчувала, що потрапила на чужину. Отже, це група своєрідна міжнаціональна, вірою таки твердо католицька, а етнічно ближча до українства, ніж до польськості. Через це українське національне почуття в моєї матері не є чимось дивним, хоч, коли бути безстороннім, не можна не згадати, що перед смертю (батько помер 1983, а вона 1991 року) в напівпритомному стані вона говорила не тільки українською мовою, але й польською, а ще кликала свого загиблого у війну брата Янека; попросила вона, ясна річ, щоб до неї прийшов ксьондз.

Інтерес до літературної творчості виник спершу в мого старшого брата. Дитиною він був хоровитий, мав ревматизм і дитячий порок серця, через що йому доводилося місяцями лежати у ліжку. Батько носив йому з фабричної бібліотеки книжки, і то були дорослі книжки, — так він перечитав усього Е. Золя та О. Бальзака, потім докладно мені ті книжки переповідаючи. До Золя, Бальзака, а також Діккенса я так і не повернувся сам, бо знав їх у братовому викладі, а смислову пам'ять мав завжди дуже сильну (і це при вельми слабкій механічній, й досі не можу запам'ятати жодних цифр). Отож, будучи в сьомому класі, в апогеї своєї хвороби, брат написав повість з дитячого життя: ми обговорювали разом кожен епізод, визначали разом, що писати наступного дня, — писав, правда, тільки брат. Він ту повість послав у Дитвидав, звідки прийшла йому чемна відповідь, що треба рости, вчитися, мудрішати і так далі. Розчарування в нас обох було жахливе, бо ми в уяві вже бачили видану видавництвом книжку.

Згодом брат почав писати вірші, які мені дуже подобалися. В дев'ятому класі я вельми захопився поезією Генріха Гейне (в російських перекладах), переживав юначий сплін і декламував напам'ять любовно-песимістичні Гейнові одкровення, тим більше, що в якусь дівчину я був закоханий регулярно, починаючи з четвертого класу. Спробував сам писати вірші, які мій брат справедливо висміював, бо там не було ні ритму, ні образів — відверто кажучи, я не знав, як треба писати вірші. В десятому класі я пробував писати й прозу: оповідання, початок історичного роману з історії

Житомира, вірші в прозі — все це було, здається, безнадійне (мій дитячий і юнацький літературний архів батьки зі страху спалили, коли було в 1966 році арештовано мого брата). І от у 1956 році вийшла червоненька книжечка віршів Василя Чумака, ми її відразу ж купили, і ця книжечка мене просто-таки потрясла. Я повикидав і поперекреслював усі свої "вірші", і в поетичному альбомчику (продавалися тоді такі) написав: "Новий період". Що ж мене вразило у віршах Василя Чумака? Молодеча пінливість мови, несподівані образи, свіжість і велика суголосність до мого тодішнього "я". Це вже було не те, що вишукані, але, зрештою, якісь маломіщанські віршики Г. Гейне, — то була нестримна стихія слова, притому слова українського — отак у мені й народився поет. Віршів я написав за життя багато, але не надрукував жодного. Більша частина з них творилася в юності, в доуніверситетський і університетський період. У 1961 році вірші писати я покинув, перейшовши виключно на прозу, але в армії, не маючи змоги писати прози, знову повернувся до них. Згодом було ще два періоди, в середині 70-х, коли я зібрав і впорядкував свою поетичну спадщину (десь так рік 1976 — 1977), і на початку 80-х років, коли мене чомусь знову заповнили поетичні рефлексії. Більше віршів я не писав. Чому їх не друкував? А не хотів. Бажав мати щось сокровенне для душі, щось таке з мистецтва, що... ну, що не продається. Поезія ця громадських мотивів не чіпала — це була інтимна лірика. Мені аж якось приємно, що вона в мене є, а її ніхто не знає.

У 1956 році я закінчив 32-гу житомирську школу, закінчив не блискуче, але й непогано (шість четвірок, одна трійка — з англійської, решта п'ятірки), блискуче вчитися мені не давала моя нетерпляча вдача та й те, що наука надто легко мені давалася. Вчителі ставилися до мене добре, навіть уважливо. Пам'ятаю, якось учителька російської мови й літератури Анна Петровна Яновская, єврейка за національністю, ввігнала мене в червону фарбу, раптом заявивши перед іншими учителями, коли я зайшов до учительської: "Вот вспомните мои слова, с этого мальчика выйдет что-то очень интересное". Був у мене ще один подібний епізод. Я вже працював на бетонному заводі, і от одного разу наш майстер, старий уже чоловік, інтелігентніший од інших майстрів, раптом сказав мені: "Тобі, хлопче, між нас нічого робити. Не гай часу, а йди вчитися. В тебе буде інша доля, як у нас. Колись згадаєш старого, я не помиляюся". Чому вони так говорили, сказати не можу, але так воно було.

Ще навчаючись у школі, я ходив разом з братом і деким із однокласників на обласну станцію юних натуралістів, у гурток геологів. Вів цей гурток Степан Станіславович Яніславський, із тих-таки житомирських поляків. Ми виготовляли колекції каміння, яке збирали на околиці міста (вчителя я описав у повісті "Двоє на березі"), і я добре в ньому й досі розбираюся — мене навіть сфотографували в обласну газету біля цих колекцій; саме завдяки цим своїм заняттям я був уключений в дитячу делегацію від Житомирської області в 1954 році і їздив до Києва (вперше його побачивши й зачарувавшись) на помпезне святкування 300-річчя сумного акту злуки Києва та Москви. Мої колекції поїхали навіть на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, і я дістав медалью її учасника. Отже, річ зрозуміла, що я хотів після школи

стати геологом. Списався з геологорозвідувальною партією в селі Рижани біля Володарськ-Волинського і поїхав туди на роботу. Хотів потрапити на якесь таке заняття, щоб можна було поєднувати його із заочним навчанням на геологічному факультеті, але мене відправили на бурову самоходку. Потинявшись поліськими лісами півтора місяця, я побачив, що в таких умовах ні про яке навчання мови бути не може. Через це я, на велику втіху батьків, повернувся до Житомира, а поліські ліси згодом описав у кількох оповіданнях ("Атілла та Сірій", "Вечір квапиться"). Можливо, саме оце життя в лісах штовхнуло мене вступати у Лісотехнічний інститут, бо в геології я таки розчарувався, отже, поїхав у Львів, вступав там, але не вступив (описано в оповіданні "Я обов'язково про вас напишу") і повернувся додому. Треба було братися за якусь роботу, і я зі своїм однокласником та приятелем Шуркою Кульчицьким пішов у будівельні підсобники (працювали при ремонті Житомирського сільськогосподарського інституту). Ми працювали кілька днів і в інститутській бібліотеці, і я з великим інтересом гортав там дореволюційні книжки: з філософії та історії людської цивілізації, зачитувався й забував про свої обов'язки. Мій брат цього року закінчив технічне училище № 1 (було на початку Чуднівської) за спеціальністю будівельний майстер (чи, як тоді ще звали, "десятник") і загітував мене вступати туди ж замість тягати цеглу і розчин ("болото", як його називали житомирські муляри). Я здуру вибрав спеціальність слюсаря-механіка, хоч мав до занять із металом непереборну відразу. Це я відчув увіч, навчаючись в училищі. Руки в мене були побиті, метал я ненавидів, ходити на заняття не хотів. Доля наді мною зглянулася. Несподівано курс механіків закрили (до речі, піти з училища тоді було неможливо), і мені та й іншим запропонували перейти на якийсь інший курс. Я вирішив стати бетонником, бо там училися найменше: 10 місяців, — уже відчував, що потрапив не туди. А вабила мене все більше й більше українська філологія, власне, літературознавство. Саме виходив 20-томник Івана Франка, і я з жаром кинувся на нього, особливо на томи 16-й і 17-й, де були статті про літературу. В Житомирській обласній бібліотеці мені потрапила до рук єдина стара українська книжка, яка там була, — Д. Багалій. "Григорій Сковорода — український "мандрований філософ" (траплялися й інші старі книжки, але приватне: вірші Олеся, драма Л. Старицької-Черняхівської "Гетьман Дорошенко", "Соняшна машина" В. Винниченка — остання мені дуже подобалася). Іван Франко і книжка Багалія — це було друге вибухове враження, яке значною мірою вплинуло на мою долю (а було мені тоді 17 років), бо встановили основи мого світогляду. Я почав розуміти й вивчати українську літературу за методологією І. Франка, а Г. Сковорода став для мене учителем життя. В 1957 році я зустрівся з Борисом Теном (про стосунки з Борисом Теном дивись спогад "Велика людина Житомира" в книзі "Жадань і задумів неспокій". — К., 1988. — С. 262—275, відсилаю до них читача). Невдовзі перед тим у Житомирі вийшов альманах творів місцевих письменників та композиторів "Перший сніп", ми з братом були критично настроєні проти того збірника і ніби на противагу йому, а ще для того, щоб підтримати морально важкохворого нашого товариша і також поета Віктора Березюка, вирішили видати свій альманах "Первоцвіт". Брат мій тоді вже працював у друкарні лінотипістом,

він навіть хотів набрати його і таємно відтиснути (згодом він став жертвою цієї своєї бібліофільської пристрасті), але чомусь це розладналося, і ми випустили той альманах у двох примірниках (один нам, а другий В. Березюку) рукописно. Батьки наші були перелякані нашою "видавничою діяльністю" і сварили нас за неї, через що я написав ще п'еску-жарт "Трагедія Первоцвіту", де всі ці пристрасті осмішив. Щоб більше було авторів, ми придумували собі псевдоніми, а нашого хворого товариша переконували, що нас і справді так багато. Я пробував зав'язати літературні знайомства інші, але літературна братія в Житомирі була такого низького інтелектуального рівня (окрім Б. Тена), що відбила в мене охоту до літературних знайомств. Через Бориса Тена, власне його сина Василька, ми вийшли на Євгена Концевича, з яким щиро заприятелювали (Див.: Є. Концевич. Дві криниці. — К., 1990. Моя післямова "Про Є. Концевича, письменника і людину", С. 189—190).

Я закінчив технічне училище влітку 1957 року і був посланий на роботу на бетонний завод — спершу на той, що був у кінці Рудинської вулиці (див. оповідання "Долина джерел"), а потім мене перевели на той, що за вокзалом, близько Хінчанки. Тут я пропрацював рік, до літа 1958 року. Багато читав світової й української літератури, в обласній бібліотеці була енциклопедія Брокгауза та Ефрона, гуманітарну частину якої я освоїв, пробував читати філософську літературу (зокрема Гегеля) і вважав по-юнацькому себе тяжко мудрим. Мене вабив Київ, у якому я побував вдруге в 1956 році з братом, тоді його забирали у військо. Але здоров'я його лишалося вельми слабке, і прослужив він кілька місяців та й був списаний. Я ж готувався до вступу в університет. Стимулом було ще й те, що дівчина, з якою я тоді дружив, вступила на філософський відділ Київського університету (тепер я вже в Київ приїжджав частіше, бо мав тут амурний інтерес). Пішов я на той-таки історико-філософський факультет, хоч мене більше вабило літературознавство, причина (крім амурних резонів) була проста: у мене було вельми зле з англійською, а на історичний англійську не здавали. Отож я героїчно двинув на Київ, на екзаменах одержав три четвірки й одну п'ятірку (з української літератури) і витримав конкурс із 12 чоловік на місце. Вступити хотів я скажене, бо мене чекало восени військо на три роки, а я, як і мій дід по матері, мав (і маю) різко виявлений антимілітарний комплекс: усе військове, як і заняття металами, в мене викликало гостру негативну реакцію. Бог мені посприям: я вступив. Пам'ятаю, приїхав у Житомир майже спустошений від переживань і відразу ж пішов на Михайлівську, де у взуттєвому ательє працював мій батько. Батько, побачивши мене, звівся зі свого пасастого стільця й німо дивився, геть побліднувши.

— Як? — спитав самими губами в напруженій тиші, яка запала в майстерні.

— Вступив, — так само пошепки відказав я.

І тут я побачив те, чого ніколи не бачив у своєму житті: в батька покотилися по обличчю сльози. Вдруге він заплаче тоді, коли заарештують мого брата, — ці сльози були від щастя, а ті від розпачу. Але то буде в 1966 році.

І ось я студент. Спершу жив у Боярці неподалік від могили Володимира Самійленка в домі старої вчительки, яка ще Самійленка знала живого (див. оповідання "Вечір

святої осені"), а під кінець 1958 року оселився у 4-му університетському гуртожитку на Виставці, де прожив чотири роки. Почався новий етап мого життя — студентський. Перше, що я вчинив: подався в каталоги університетської бібліотеки. Тоді саме йшла лібералізація життя і чимало старих книжок було розморожено, зокрема українських. Я переглянув карточки україністики, і в мене помутніло в голові, аж недобре стало: увіч відчув, що освіта моя поки ще цілком мізерна, що моя самовпевненість, мовби щось у цьому світі пізнав, сміху варта, і хтозна, чи зможу я подолати й осягти це море, не втопившись у ньому. І тут заговорила в мене трудолюбна кров моїх предків-ремесників, адже чи були вони столяри, чи шевці, а завжди були добрі майстри, часом і висококласні. Дуже швидко я побачив, що учбовий процес в університеті цілком схоластизований, отож вирішив ставитися до нього формально, а всю свою енергію кинути на самоосвіту, що я і вчинив. Отже, дні мої були наповнені так. Приїжджав раненько на лекції, на першій перерві біг до бібліотеки, кидав у ящик заамовлення на книжки, а коли вони були відкладені, брав на лекцію, де ті книжки студіював. Потім біг на обід, з обіду — знову в бібліотеку і просиджував тут частенько до 10 години вечора, коли бібліотека зачинялася. Тоді їхав на Виставку у гуртожиток. Ясна річ, що трохи часу виділялося на дівчат і кіно, на вечори у Спілці письменників, у клубі Рабіс на вулиці Леніна, концерти в Малому залі консерваторії (ще з Житомира захоплювався класичною музикою), зрідка театр і філармонію, бо грошей у мене було вельми мало — я відмовився брати у батьків грошову допомогу, бо вони не мали з чого її давати. Жив я надголодь: вранці булочка із "Булочної" на площі Толстого, вдень обід у студентській їдальні (жахливий, треба сказати), ввечері кілька пиріжків у "Пиріжковій" на початку Хрещатика. Зате серед книг, які доводилося читати, я відкрив собі багато. Тут я вперше прочитав Євгена Плужника та Валер'яна Підмогильного, і вони справили на мене великий вплив, захоплювала мене проза й поезія А. Кримського, прочитав Кліма Поліщука, М. Зорова, М. Грушевського, В. Винниченка, пізнав прозу Кнута Гамсуна й закохався в неї, читав філософічну літературу (навіть таку, як "Пол й характер" О. Венінгера), твори Шопенгауера, Ніцше, Брандеса, Спенсера і так далі. Читав, ясна річ, чимало і з історії України (крім М. Грушевського — В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Єфименко і т. ін.).

Я швидко налагодив стосунки із літературними студіями: "СІЧ" (тобто студія імені В. Чумака) в університеті; Борис Тен порекомендував мене Василеві Земляку, що був головним редактором "Молоді", і той увів мене в студію "Молодь" (про зустрічі із В. Земляком див. спогад "Що запам'яталося" в книзі "Заповіт любові". — К., 1983. — С. 307—309). Я був тоді поет і скоро влився в життя літературної богеми, моїми ровесниками були І. Драч, М. Вінграновський, І. Жиленко, В. Підпалій, М. Сингаївський, М. Сіренко, С. Зінчук, О. Булига, В. Житник, Г. Кириченко, В. Кравець, А. Сім'ячко, Н. Кашук та ін. Скоро я відчув, що в поезії мені тісно, і з 1960 року почав писати новели, ще досить слабенькі. Вірші мої ніхто друкувати не хотів, хоч я розсилав їх чи розносив по журналах та газетах, зате в 1961 році дебютував досить слабким оповіданням про Т. Шевченка "Настунька" у збірнику "Вінок Кобзареві", що вийшов у

Житомирі, і то завдяки Борисові Тенові, який мені таке оповідання замовив, — якраз приїхав я у Житомир на зимові канікули; воно було написане й відразу ж пішло в друк, що з моїми творами надзвичайно рідко трапляється, я прихильник "відлежки" творів. Там-таки, у тому збірнику, вперше надрукувався і мій брат; пізніше "Настуньку" я переписав наново (у 1978 році) в "Чарівника". Весною 1961 року літературна студія "СІЧ" видала стінну газету "Заспів", в якій було вперше подано поему І. Драча про Т. Шевченка, вірші інших студійців, моє оповідання "Щось хочеться" (пізніша назва "Кілька хвилин до вечора") ввійшло у збірку "Долина джерел". На те оповідання був гострий відгук в університетській газеті "За радянські кадри" мого однокурсника І. Варави:

"Що ж йому хочеться?" — це перший друкований відгук на мою творчість, ясна річ, негативний. До речі, ця ж газетка ще раніше цілком несправедливо вилаяла мене пером одного з моїх курсових недоброзичливців, навіть намальовали мене "стилягою", хоч я "стилягою" ніколи не був, але то окрема тема. Ота газета "Заспів", свіжа й молодеча, де був намальований Т. Шевченко із зеленими вусами, наробила нам чимало клопоту, бо Драча, Підпалого, мене, а може, й ще когось хотіли за те вигнати з університету, тягали в КДБ, допитували, але виключили художника, що малював ту газету (забув його прізвище), його дівчину і В. Плачинду, який героїчно за них заступився (брата С. Плачинди). На 21 травня ми, смутні, їхали в Канів на 100-річчя перенесення праху Т. Шевченка: З. Береза, Ф. Бойко і я зайцями, а І. Драч "порадошно", з квитком. Видовище, яке ми побачили в Каневі, зворушило нас, ми стояли тоді на порозі хати Зіни Берези, канівчанки, і дивилися на безконечний хід людей до могили Кобзаря. Вдень пішов затяжний дощ, і люди аж до вечора розходилися з могили цілковитим потоком. До речі, в Каневі я бував і раніше, жив тут після першого курсу (з місяць) в університетському таборі — ми були на археологічній практиці.

Влітку почалися публікації поетів-шістдесятників: І. Драча, М. Сингаївського, М. Вінграновського, В. Коротича. І. Драч викликав мене до Києва, і я спішно приїхав — починалося цікаве життя, ми були тоді в надзвичайному піднесенні. Восени готувався в "Літературній газеті" розворот на дві сторінки: "Проза братів Шевчуків", але до того чомусь не дійшло, замість того було подано зведені сторінки прози, де, крім нас, були оповідання Є. Гуцала та В. Дрозда, — вони з'явилися на той час у Києві з провінції, — Ф. Бойка, І. Драча. Моя окрема сторінка з'явилася вже в 1962 році, і на цьому широкі подачі молодих припинилися. Це все викликало в мені чималу енергію, в 1961 році я написав 18 коротких новел, а в 1962-му аж двадцять — всього 38. Деяким з них судилося бути перекладеними на інші мови, а одне — "Вона чекає його, чекає" — було навіть пізніше екранізоване (І. Жилком як студентська робота). Я написав у 1961р. і першу свою статтю "С. Васильченко в Коростишівській семінарії" для якогось житомирського збірника, що його укладав невгамовний Борис Тен, але той збірник у світ не вийшов. Отже, у велику літературу я ввійшов фактично в 1962 році завдяки публікаціям у "Вітчизні" та "Літературній Україні" — був я у цей час на IV — V курсі

університету. Весною цього року, за сприяння Л. М. Новиченка, я жив в Ірпені два тижні, підготовуючись і шалено працюючи, — там було, до речі, написано й "Атіллу та Сірого", сюжет якого мені розповів Г. Кириченко, яке так полюбили згодом перекладачі.

Цього літа багато їздив, спершу з кінорежисером І. Грабовським в Чернівецьку область: Чернівці, Вижниця, Розтоки, підіймався в полонини, потім поїхали до Ужгорода, а тоді до Львова. Вдруге їздив до Львова та Ужгорода із В. Дроздом, а разом із П. Скунцем — до його рідного Міжгір'я. Восени їздив із П. Тичиною, М. Вінграновським та В. П'яновим по Поділля, були у Вінниці, Хмельницькому, Старокостянтинові, багато виступали. На п'ятому курсі я почав підробляти як консультант прози Комісії по роботі з молодими СПУ, що дало мені змогу покинути гуртожиток і оселитися поблизу будинку М. Рильського в Голосієві разом із поетом Ф. Бойком (згодом цей здібний поет збожеволів, фактично на моїх очах). Борис Тен, довідавшись, що я живу поруч із М. Рильським, доручив мені занести йому якусь свою роботу, сказавши при цьому: "Може, Максим Тадейович і на вас зверне увагу". Я доручення виконав, але Максим Тадейович на мене уваги не звернув. Ближче я був знайомий із старших письменників з В. Сосюрою, який тепло до мене ставився, з Б. Антоненком-Давидовичем, якого тоді часто відвідував, та Л. Новиченком, з яким ми не раз бесідували. М. Рильського ж я бачив тепер щодня, він гуляв по ліску із своїм брунатним мисливським псом. У той-таки час я зібрав свої рукописи у книжку й подав до "Радянського письменника" при сприянні В. Земляка, але там рукопис нещадно зарізали. Я тим не вельми журився, бо в періодиці в 1962 році опублікував 13 оповідань (всі короткі), які викликали, за моєю статистикою, 14 відгуків у пресі, більшість — негативних, навіть озлоблених. Я досить вільно виступав тоді на вечорах у Спілці письменників, було й обговорення моєї творчості (разом з братом, Р. Третяковим, П. Скунцем), де мене Дмитро Гринько охрестив наслідником Арцибашева, якого я, до речі, й не читав; очевидно, через те мене тоді в СПУ не прийняли, хоч усіх моїх колег приймали і без книжки. Знову-таки тим я не журився, але наприкінці 1962 року відчув себе вичерпаним: треба було в манері письма щось міняти.

Тим часом мусив писати диплом, тема якого була: "Публікація документальних матеріалів з історії України у XVIII столітті"; в основному я розглядав літопис Самійла Величка, що викликало в мене й пізніший інтерес і стимул до праці над цим твором. Консультантом у мене був викладач Яковлев, педант і сухар, який вимагав, щоб я йому подавав роботу за розділами, я рішуче відмовився, бо хотів написати роботу самостійно. Науковим же керівником у мене став професор А. Введенський, який дуже уважно до мене поставився. На захисті прийшло до дискусії: Яковлев вимагав, щоб поставили "3", а професор А. Введенський — кругле "5". Поставили четвірку, загалом же ця робота обіймала близько 250 рукописних сторінок.

Весною і влітку 1963 року я був зайнятий: кінчав університет, отже, й писав мало. Цього року був я й учасником Всесоюзної наради молодих письменників у Москві, де мою творчість було сприйнято прихильно. Після університету мене послано в Житомир

власним кореспондентом газети "Молода Гвардія". Тут я виявив, які різні речі журналістика й література і який я нездатний до журналістики — здається, це помітили і в редакції. Багато їздив у службових справах по Житомирській області.

Восени я одружився з Неонілою Біличенко, українською філологинею; тоді ж надійною зависла загроза солдатчини. Влітку й восени я написав близько десяти оповідань уже в новій стильовій манері. В листопаді мені забрили лоба і відправили до Мурманської області; там я знову почав писати вірші. Загалом, ставлення до мене в літературі різко змінилося: в цей рік я не надрукував нічого, запланована у "Молоді" книжка не вийшла — це було перше холодне мовчання, яке я відчув біля своєї особи, — фактично, мене від літературного процесу було відсунуто. Подейкували, що й у військо мене і В. Дрозда (того послали в Забайкалля) закинули для перевиховання. Я почав тверезіти. Закинутий на далеку північ, у Заполяр'я, я страждав, солдат із мене був десь такий, як Швейк. Новий 1964 рік я зустрів у Кіпп-Яврі, неподалік Мурманська, поставив на своїй тумбочці крихітну ялиночку, складав вірші й сумував за своєю юною й прекрасною дружиною, з якою мене так швидко розлучили, пишучи їй тужливі листи. На початку року я переїхав із Кіпп-Явра до Североморська (див. оповідання "По дорозі в Кала-курті"), мене помістили в малій казармі роти охорони штабу корпусу. Став я тут за писаря, але треба було для цього допуску до секретних матеріалів; папери послали, й коли вони прийшли, то на мене почали дивитися чотирикутними очима, як на якогось злочинця. Миттю відставили від писарства й перевели в окрему роту зв'язку, де я був спершу телефоністом, а потім телеграфістом (вельми нездалим, бо в техніці виключно бездарний). Ці зміни, зрештою, були на ліпше, бо я знову дістав змогу писати прозу (спершу на телефонній станції під час чергувань, а потім на посту і в караульному приміщенні). Написав ряд оповідань і почав писати свій перший роман "Набережна, 12". Рукописи я відсилав до брата в Житомир, він їх передруковував, а тоді присилав мені копію; з того всього загубилося тільки одне оповідання. Великою радістю були мені відвідання дружини, яка героїчно долала величезний простір, що нас розділяв. Жилося мені серед брутальної солдатні психологічно важко, але і в тому середовищі я знайшов собі приятелів чи прихильників (серед солдат та офіцерів), фактично щодня писав дружині листи, щодня їх і одержуючи, — це мене й підтримувало. Не покидав писати й білі вірші.

У 1965 році мені запахло волею. Я завершив "Набережну, 12" — матеріалом для неї стали листи дружини, в яких вона списувала життя свого дворика у Києві, я переніс дію до Житомира і додав до того ряд образів чисто житомирських. В проміжках писав короткі оповідання, в 1964 році було їх написано 14, а в 1965-му — 9, зокрема цикл "Сині хвилі" на тему моїх зустрічей у Заполяр'ї з дружиною. Завершивши "Набережну, 12", влітку, на посту, в полярний день, при нічному сонці я писав "Вулицю" (тільки частково надрукована) — серію житомирських типів. Згадую тому, що це стало поштовхом до мого задуму великого роману в новелах про вулицю, на якій я виріс, — це "Химери зеленого літа. Хроніка безперспективної вулиці", новели з якого значною мірою надруковано в періодиці, але цілісно роман і досі не видано (він має близько 30

аркушів).

Останнього місяця перед звільненням я мав таке нервово напруження, що не міг не тільки щось писати, а й взагалі будь-що робити. А що весною я здав іспити на офіцера запасу, то в серпні мене звільнили. Дружина прислала мені цивільну одягу, військову я скинув у Мурманську в якомусь туалеті і мав уже собі спокій. Враження від повернення відбулося в оповіданні "Б-5", яке пізніше я назвав "Літепло ранньої осені" ("Долина джерел"). Повернувся я саме в той час, коли почалися масові політичні арешти серед української інтелігенції, був у кінотеатрі "Україна" і вставав, протестуючи проти того (описано в романі "Юнаки з огненної печі" — ще недрукований). У вересні я влаштувався в науково-методичний відділ музеєзнавства, який містився в Києво-Печерській лаврі (приписані були при історичному музеї) — враження від цієї роботи відбулися в повісті "Голуби під дзвіницею".

Всю осінь було віддано на впорядкування написаних творів, їхній передрук, опрацювання тощо. Тільки в грудні я засів до писання повісті "Середохрестя", яку закінчив у січні 1966 року, — тут відбито мої враження студентського життя. В повісті багато реального, герої прототипізовані, за винятком Михайла — своєрідна трансформація авторського "я". Робота у відділі музеєзнавства здебільшого була нудна — описував солдатські могили, це відривало мене від миліших занять літературою. Частенько доводилося і їздити. Редагував тут ряд матеріалів про українські музеї для журналу ЮНЕСКО "Мигешп", написав і статтю "Пересувні музеї й автовиставки" (вийшло в № 3 за 1966р.). Загалом, у 1965 — 1966 роках я друкував уже більше статей і вперше звернувся у белетристиці до історичної тематики ("Останній день", "Полиновий тлін"). Їздив до Чернівців, Чернігова, Донецької області.

Саме сюди, у Донецьк, мені надійшла звістка про арешт брата, що мене приголомшило, я спішно повернувся до Києва. Були обшуки: в мене вдома і на роботі — позабирали листи. Був обшук і в батьків. З роботи мені довелося піти, інакше вигнали б. Були допити в КДБ — в Житомирі. Причиною арешту брата було те, що він вирішив (давня його бібліофільська пристрасть) набрати в друкарні і відбити для себе як пам'ятку часу статтю про процес над Погружальським, палієм україніки в ЦНБ. Коли ж почалися арешти в 1965р., він вирішив викинути набір, тож пішов на безлюдний берег річки Тетерів і закопав там його в кущах. Випадково цей набір знайшли хлопчакі і занесли в КДБ. За ці милі розваги брат мій дістав п'ять років концтабору суворого режиму.

Влітку 1966 року почалося редагування моєї першої книжки "Серед тижня", яку, до речі, впорядкував і дав їй назву мій брат, бо я був тоді у війську. Редактором книжки став Є. Гуцало. Згадане оповідання "Останній день" (друковане в "Дуклі" в 1967р.) потягло за собою цілий цикл фольклорно-фантастичних історичних оповідань, який згодом увійшов у роман-баладу "Дім на горі". Оповідання "Останній день" я надрукував лише 1992р., з "Дому на горі" його було знято, а саме з нього потік струмок, що живив мене згодом чи не 15 років. Загалом у 1967 рік я активно працював у літературі — це була, можливо, вершина мого поступування у 60-ті роки. На початку року вийшла моя

книжка "Серед тижня". Я був тоді без роботи й мусив заробляти літературною працею, а це було на перших порах нелегко. Написав я тоді повість "Гніздо", яку ледве не надрукував "Жовтень", але її зняла цензура — згодом вона стала першою частиною роману "П'ятий номер", що входить у житомирську сагу "Стежка в траві, або Двори на передмісті" (книжкою ще не вийшла), писав оповідання, перекладав твори Г. Сковороди — так почалося моє зацікавлення поезією українського барокко, написав ряд статей. Помітили мене й за межами України, перекладали мої оповідання у Варшаві, Москві і Парижі; я сам перекладав вірші К. І. Галчинського, якими захопився, підготував і подав у "Молодь" книжку "Набережна, 12", про мене знову заговорила критика, особливо тепло відгукнувся на "Серед тижня" Іван Сенченко; загалом же старші письменники мою творчість майже не сприймали, за винятком Л. Серпіліна та І. Сенченка. Коротко працював у видавництві "Музична Україна", але затриматися там не зміг, бо вів себе надто незалежно. Мені запропонували піти геть, що я й зробив. Відтоді службу офіційну я щасливо оминав, тим більше, що того року мене прийняли до СПУ, як мені казали, більшістю в один голос.

1968 рік був для мене знаменний тим, що я почав відходити від чистого реалізму, зануреного у побут, і звернувся до умовних форм, хоч і реалізму до решти не покидав — саме тоді з'явилася "Панна сотниківна", з якої пізніше режисер А. Степаненко зробить фільм "Повний місяць". У травні я був у Ірпені на нараді кіносценаристів, хоч жодного кіносценарію не написав. Хоча ні, іще студентом я разом із братом написав сценарій за повістю Я. Галана "Гори димлять" — це чи не єдине пристойне, що цей письменник створив. Ми були переконані, що це був би чудовий фільм. Ясна річ, нам показали на двері, а фільм з'явився за цим сюжетом тільки в 1991 році, але вже робили його інші люди. Так от, там, в Ірпені, я почав писати свого "Іллю Турчиновського", але з першого разу він мені не пішов, хоч на цю мою першу історико-філософську повість, яка писалася із застосуванням умовних форм письма, пішло у мене все літо, яке я провів не в Житомирі, як звичайно, а в Києві, бо в мене народилася тоді дитина, дочка Мирослава. Цю повість багато читало й хвалило (приватне) в 60-ті роки, але я був з неї невдоволений, тож згодом ще переписував її. В "Радянському письменнику" дуже зі скрипом ішла робота над книжкою "Вечір святої осені", писав я статті, рецензії та оповідання. До речі, тоді ж у передмові до книги Е. Гофмана "Золотий горнець" я теоретично обгрунтував свій перехід до умовних форм письма. Перекладав я й чудові есе Василя Горленка (з російської) — готував його видання в "Дніпрі", але воно світу не побачило, одне — через неприхильну рецензію А. Костенка, а друге — починала прочуватись у суспільстві реакція. Вийшов у мене "Сад пісень" Григорія Сковороди, переклав я "Маклену Грасу" М. Куліша, мене також перекладали на польську, білоруську, угорську, хорватську мови. Зрештою, вийшла "Набережна, 12" із повістю "Середохрестя", яка викликала зливу негативної критики, бо в суспільстві починав уже повівати холодний вітерець, призвісник майбутніх бід для нашої культури та інтелігенції. Але працював я багато, був повний енергії і вже, здається, восени цього року вступив у переговори з видавництвом "Дніпро" щодо перекладу на сучасну мову

літопису Самійла Величка (вийшов аж у 1991 році), бо вже в 1969 році цілий рік перекладав том перший цього літопису. Десять у цьому часі я підписав лист-протест української інтелігенції проти закинення в тюрму без суду і слідства С. Караванського, за що мене проробляли у Спілці і примусили писати пояснення. Чимало в 1969 році я й писав, зокрема повість "Золота трава" (надрукована була в 1984 році) і перший варіант повісті "Мор", до якої потім повернувся в 1980 році й дав остаточну редакцію в 1983 році. Писав історичні й фольклорно-фантастичні оповідання, статті, мене перекладали на грузинську, білоруську, російську, польську мови. Нарешті вийшла книжка "Вечір святої осені", в якій було надруковано вісім нових оповідань і якою практично закінчилися мої книжкові видання в 60-х роках. На цю книгу рецензій в українських журналах та газетах друкувати не хотіли (нібито була вказівка), за винятком статті О. Никанорової в "Дружбе народів", тобто і не в Україні. В 1967 — 1969 роках їздив у Мордовію відвідувати брата (враження про це відбито у романі "Юнаки з огненної печі").

Так закінчив свою діяльність шістдесятник Валерій Шевчук. У важкі сімдесяті роки мене вже майже не друкували, і я пішов у схиму, тобто зачинивсь у келії чи в башті слонової кості, як її називають, і продовжив там працювати, як умів та міг. Друзі мої, за винятком Є. Поповича та В. Яременка, від мене відвернулися, в 1972 році в мене народилася друга дочка, і я присвятив себе літературі, науці та дітям, не маючи жодної надії щось із своїх писань надрукувати. Позаду залишилася літературна метушня, змагання, стосунки з видавництвами й періодикою, нервування, захоплення, натомість підійшла врівноважена дорослість. Можливо, про те й не варто писати, бо я тоді знав у своєму житті одне: щоденну працю без вихідних та відпусток; знав я і моменти високого духовного ояснення, яке допомагало мені жити; в ім'я тих ояснень і задля них, може, я й жив. Твори мої вже значною мірою видані, отож я, можна сказати, як письменник, відбувся. Вартість цих творів оцінюватиму не я, а читач та час, отож вони можуть або залишитися, або піти на смітник.

Цим я свої автобіографічні нотатки кінчаю, а коли б вони видалися читачам чи редакції цікаві, то колись опишу й подальші два десятиліття: мене як сімдесятника і мене як вісімдесятника. Загалом же заняття мої нагадують притчу Г. Сковороди про пустельника і птаха. Пустельник приходить у сад і ловить птаха. Але зловити його не може. Зрештою, коли б він його зловив, то вже нічого було б приходити в той сад. Сад житейський, сад думок і почуттів.